



પ્રાચીનકાળથી ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિ વિશ્વભરમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. કલા એ માનવની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે. તેના દ્વારા માનવચિત્ત અને સમાજનું દર્શન થાય છે. કલાશાસ્ત્રીઓ કલાને બે ભાગમાં વહેંચે છે : (1) દૃશ્યકલા (2) પ્રદર્શિત કલા. દૃશ્યકલામાં ચિત્ર, શિલ્પ અને હસ્તકલાનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પ્રદર્શિત કલામાં સંગીત, નૃત્ય, વાદ્ય અને નાટ્યકલાનો સમાવેશ થાય છે. કલા સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતું માધ્યમ છે. ભારતીય કલા વૈશ્વિકતા, વિવિધતામાં એકતા, ધર્મ-નિરપેક્ષતાનાં તત્ત્વો સાથે સુયોજિત છે. આધુનિક કાળમાં લલિતકલાના એક પ્રકાર ચિત્રકલા વિશે આપણે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીશું.

### ચિત્રકલા

પ્રારંભથી જ પ્રકૃતિ અને ધર્મ ચિત્રકલાના કેન્દ્ર તરીકે રહ્યાં છે. શરૂઆતમાં ધર્મગ્રંથોમાં આવતા પ્રસંગો, દેવી-દેવતાઓ અને પશુ-પક્ષીઓ મુખ્ય વિષય તરીકે રહ્યા, પરંતુ ત્યાર બાદ વ્યક્તિ અને સામાજિક રીતરિવાજોને પણ ચિત્રોમાં સ્થાન મળ્યું. તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કલાશિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

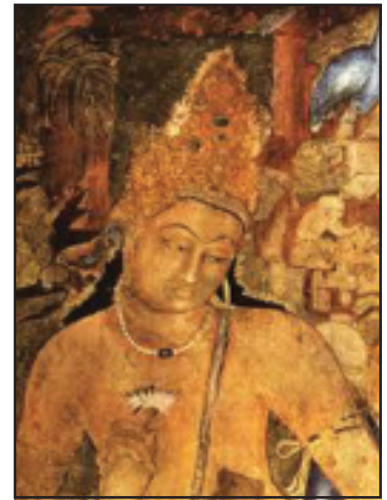
અંગ્રેજી શાસનમાં ભારતીય કલા તથા સંસ્કૃતિ વિસરાઈ ગઈ હતી. ગુજરાતમાં કલાશિક્ષણ માટે કોઈ ખાસ સંસ્થા ન હતી. કચ્છના મહારાવ પ્રાગમલજીએ ભૂજમાં ઈ.સ. 1877-78માં એક કલાશાળા શરૂ કરી હતી. વડોદરામાં મહારાજા સયાજીરાવે સ્થાપેલું ‘કલાભવન’ કલાનું શિક્ષણ આપતું હતું, પરંતુ તેનો અભિગમ કલા ઉદ્યોગના શિક્ષણ પરત્વે વધુ હતો.

અમદાવાદમાં શેઠ ચીમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાલય (શેઠ સી. એન. વિદ્યાલય)માં ઈ.સ. 1951માં શિક્ષકોની તાલીમ માટેનો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવા ‘કલાશાળા’ની સ્થાપના થઈ. આ શાળાના પ્રથમ આચાર્ય બનવાનું બહુમાન રસિકલાલ પરીખને ફાળે જાય છે. આ કલાશાળામાં DTC (Drawing Teacher Certificate)નો અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો. ઈ.સ. 1960માં તેનું ‘મહાકલા વિદ્યાલય’માં રૂપાંતર થયું.

### ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ

ભારતમાં ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ પાષાણ યુગ જેટલો જૂનો છે. ઈ.સ. પૂર્વે 7000ના કાળના મધ્યપ્રદેશની ભીમબેટકાની ગુફાઓમાંથી ચિત્રો મળી આવ્યાં છે. તે ભારતીય ચિત્રકલાનો પ્રથમ પુરાવો ગણાય છે. આ ચિત્રો ગુફાની દીવાલો પર કુદરતી રંગોથી તૈયાર થયાં હતાં. ઈ.સ. પૂર્વે 2000ની આસપાસના સમયનાં ચિત્રો મહારાષ્ટ્રના નરસિંહગઢની ગુફાઓમાં પણ મળી આવ્યા છે. મોટા ભાગે ચિત્રના નમૂનાઓ ગુફાઓમાં, ભોજપત્રો, શિલાઓ, મંદિરો, મઠો પર જોવા મળે છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ આવાં ચિત્રો મળી આવ્યાં છે.

ભારતીય ચિત્રકલાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સમય ગુપ્તકાળને ગણાવી શકાય. અજંતા અને ઈલોરાની ગુફાઓનાં વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રો ગુપ્તકાળ દરમિયાન નિર્માણ પામ્યાં હતાં. તેના કેન્દ્રમાં બોદ્ધ જાતક કથાઓ વણાયેલી છે. બધાં ચિત્રોમાંથી અજંતાની ગુફા નં. 1, 9 અને 10નાં ચિત્રો ખૂબ જ વિખ્યાત થયાં છે. પદ્મપાણિ બુદ્ધનું ચિત્ર તેમાંનું એક છે. ભારતીય ચિત્રકલા ઉત્તર ભારતથી દક્ષિણ સુધી ફેલાયેલી હતી. કર્ણાટકમાં આવેલ બાદામીની ગુફા, તામિલનાડુમાં કાંચીપુરમ અને સિત્તાનાવસલની ગુફાઓમાં આવા ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકલાના નમૂના પ્રાપ્ત થયા છે. બૃહદેશ્વરના મંદિરની દીવાલોને પણ ભારતનાં મહાકાવ્યોના ચિત્રો દ્વારા સુશોભિત કરવામાં આવી છે.



પદ્મપાણિ ગુફા નં. 1 (અજંતા)

પૂર્વ મધ્યકાલીન રાજપૂત કાળમાં અને મુઘલકાળમાં તેનો વિકાસ થયો. બાબર, હુમાયુ, અકબર અને જહાંગીર જેવા મુઘલ રાજવીઓએ ચિત્રકલાને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. જહાંગીરે ચિત્રશાળાની સ્થાપના કરી હતી. ભક્તિ-આંદોલનને કારણે પણ ચિત્રકલાનો ખાસ્સો વિકાસ થયો હતો.



### દેવી સરસ્વતી

ઈ.સ. 1750 પછીના ભારતમાં અંગ્રેજો અને ભારતીયોએ એક અર્ધ પાશ્ચાત્ય શૈલીની ચિત્રકલા વિકસાવી હતી. શેખ ઝીયાઉદ્દીને ‘લેડી ઇમ્પે’ માટે કરેલ પક્ષી-અધ્યયનનાં ચિત્રો અને ગુલામઅલી ખાંએ ‘વિલિયમ ફેઝર’ અને ‘કર્નલ સ્કીનર’ માટે કરેલ વ્યક્તિગત ચિત્રોથી આ શૈલીનો વિકાસ થયો. ચિત્રકલા ક્ષેત્રે ટોચનું નામ ત્રાવણકોરના મહાન ચિત્રકાર રાજા રવિવર્માનું ગણાવી શકાય. તેમણે ભારતીય પૌરાણિક અને સામાજિક વિષયનાં ઉત્કૃષ્ટ તૈલચિત્રો બનાવ્યાં છે. જેમાં દેવી સરસ્વતીનું ચિત્ર વિખ્યાત થયું છે.

ભારતમાં 19મી સદીમાં પુનઃજાગૃતિના સમયે કલાક્ષેત્રે ખૂબ વિકાસ થયો. મુંબઈમાં ઈ.સ. 1858માં ‘સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ’ તો ઈ.સ. 1890માં વડોદરામાં ‘કલાભવન’ની સ્થાપના થઈ. ઈ.સ. 1901માં સ્થપાયેલ ‘શાંતિનિકેતન’માં કલાના ઉત્તમ નમૂનાઓનું સર્જન થયું. ઈ.સ. 1948માં ફ્રાન્સિસ ન્યૂટન સૂઝાના નેતૃત્વમાં એસ. એચ. રાઝા, એસ. કે. બાકરે એક પ્રગતિશીલ કલાકાર સંઘની સ્થાપના કરી. ભારતમાં

મજબૂત આધુનિક ચિત્રકલાની પ્રસ્તુતિ કરી. ઈ.સ. 1950માં કોલકાતા અને મુંબઈમાં ચિત્રશાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. ચેન્નઈમાં પણ કે. સી. એસ. પાણિકર અને દેવીપ્રસાદ રૉય ચૌધરીએ ‘મદ્રાસ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ’ની રચના કરી. કલાના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર ભારતમાં ‘નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટ’ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. જેમાં આધુનિક ભારતીય ચિત્રોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

### પદ્ધતિ

ભારતીય ચિત્રશૈલીમાં મુખ્યત્વે ગુફા ચિત્રશૈલી જેમાં આદિમાનવે દોરેલા ચિત્રનો તથા ઈ.સ.ની 9મી સદી સુધીના અજંતા-ઇલોરા જેવી ગુફાઓનાં ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. બીજી શૈલીમાં શીલાચિત્ર (રોક પેઇન્ટિંગ)નો સમાવેશ થાય છે. જેમાં શીલાઓ પર ચિત્રોની પરંપરાઓ જોવા મળે છે. કેટલીક પ્રાચીન ચિત્રશૈલીઓમાં હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ચિત્રશૈલીઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં જે-તે ધર્મ ચિત્રશૈલીના કેન્દ્રસ્થાને હોય છે અને તે ચિત્રો ધર્મસ્થાનોની દીવાલો પર સુશોભિત કરવામાં આવ્યાં હોય છે. ચિત્રોના કેન્દ્રમાં જે-તે ધર્મના ધર્મગ્રંથો રહેલા હોય છે.

ભારતના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રદેશોમાં ભીંત પર દોરાતાં ચિત્રોની ભીંત ચિત્રશૈલી તેમજ તહેવારોના સમયે આંગણામાં કે ભોંયતળિયે કરવામાં આવતી રંગોળી અથવા સુશોભન કલા પણ અગત્યની ચિત્રશૈલીઓ ગણાય છે. હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મની હસ્તપ્રત સામગ્રીને પૂરક બનતાં ચિત્રોની એક લઘુ ચિત્રકલા શૈલી પણ વિકસિત થઈ હતી. તે હસ્તપ્રતોમાં અને ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. આ સિવાય કાપડ પર પણ ચિત્રોની છાપ ઉપસાવી કાપડ ચિત્રશૈલીનો પણ વિકાસ થયો છે.

આધુનિક સમયમાં ઓઇલ પેઇન્ટિંગ, સ્પ્રે પેઇન્ટિંગ તેમજ કેનવાસ પેઇન્ટિંગ જેવી શૈલીઓ પણ વિકસી છે, જેમાં બહુરંગી પરિમાણીય (મલ્ટિકલર ડાયમેન્શન) જોવા મળે છે.

### વિભિન્ન ચિત્રશૈલીઓ (ચિત્રકલાઓ)

ભારતની ચિત્રશૈલી સમયની સાથે બદલાતી રહી છે. મોટે ભાગે જુદા-જુદા રાજવંશો એ શૈલીઓ સાથે જોડાયેલા છે. ભારતીય ચિત્રશૈલીને જે-તે સમય અને તેના પ્રાદેશિક સ્થાન પરથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ચિત્રશૈલીઓમાંથી કેટલીક અગત્યની ચિત્રશૈલીઓની આપણે ચર્ચા કરીશું :

**(1) પાલ શૈલી :** પાલ રાજાઓના આશ્રય તળે બંગાળ, બિહાર, નેપાળ અને તિબેટ સુધી વિસ્તરેલ ચિત્રશૈલીને પાલ શૈલીના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ ચિત્રશૈલીનો મુખ્ય વિષય મહાયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાય રહ્યો છે. તેમાં જાતક કથાઓ અને બોધિસત્ત્વનાં ચિત્રો છે. આ શૈલીનાં ચિત્રોવાળી કેટલીક હિન્દુ હસ્તપ્રતો પણ મળી આવી છે. આ ચિત્ર-પોથીની અંદર રચાયેલાં હોઈ લઘુચિત્રો પ્રકારનાં છે.





પાલ શૈલીનાં ચિત્રો

(2) જૈન શૈલી : ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવાના પ્રદેશોમાં 12મી સદીથી આ શૈલીનો વિકાસ થયો હતો. તે તાડપત્રો અને હસ્તપ્રતો પર આલેખાયેલાં લઘુચિત્રો છે. આ ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે જૈન ધર્મ કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો છે. જૈન ધર્મના કલ્પસૂત્ર, કાલકાચાર્ય કથા, કથાસરિતસાગર વગેરે ગ્રંથોમાં આ શૈલીનાં લઘુચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. ગુજરાતમાં જૈન શૈલીનાં ચિત્રો વિશેષ મળ્યાં હોઈ તેને ‘ગુજરાત શૈલી’ પણ કહેવામાં આવે છે.



જૈન શૈલીનાં ચિત્રો

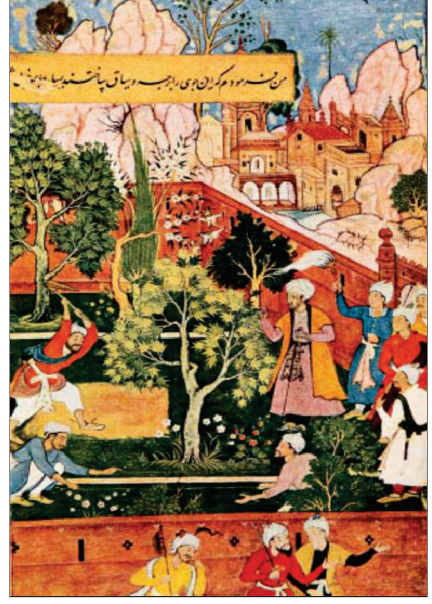


રાજપૂત શૈલીનું ચિત્ર

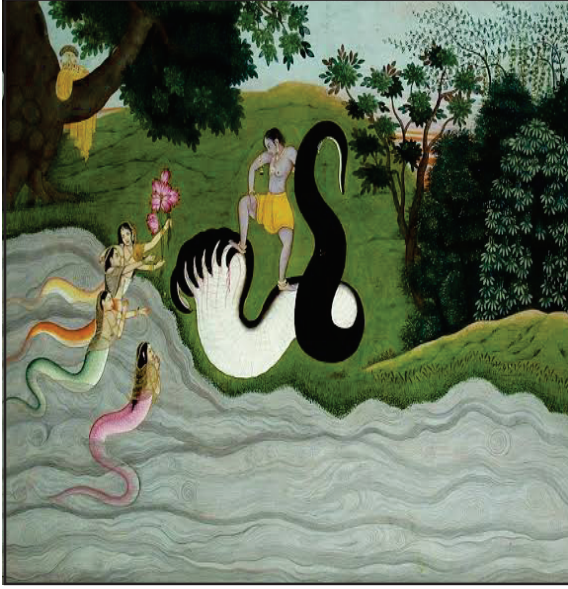
(3) રાજપૂત શૈલી : રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં રાજપૂત રાજાઓના આશ્રય નીચે 10મી થી 16મી સદી દરમિયાન આ શૈલી પ્રચલિત થઈ હતી. તેમાં લઘુચિત્રો અને ભીંતચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. રાજાઓ પરંપરાગત ચિત્રકારોને આશ્રય આપતા હોવાથી રાજપૂત રાજાઓનું જીવન તેમના રીતરિવાજો અને પહેરવેશ, ઉત્સવો એ રાજપૂત ચિત્રશૈલીના કેન્દ્રમાં રહ્યાં છે. રાધાકૃષ્ણ, કૃષ્ણભક્તિ, રાસલીલા અને રાજસ્થાની લોકજીવન તેના કેન્દ્રમાં રહ્યાં છે. રાજસ્થાનનાં બુંદી, કિશનગઢ, બિકાનેર અને જોધપુરમાં પણ આ શૈલીનો વિકાસ થયો હોવાથી તે રાજસ્થાન શૈલી તરીકે પણ ઓળખાય છે.



**(4) મુઘલ શૈલી :** ભારતમાં આવેલા મુઘલ સમ્રાટો ચિત્રકલાના ખૂબ પ્રેમી હતા. બાબરથી લઈને શાહજહાં સુધીના સમ્રાટોએ ચિત્રકલાને ખાસ્સું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું. મુઘલ ચિત્રશૈલી એ ભારતીય અને ઈરાની શૈલીના સમન્વયથી અસ્તિત્વમાં આવેલી નાવીન્યસભર શૈલી હતી. અકબરના સમયમાં ગ્રંથચિત્રો અને વ્યક્તિચિત્રોની શરૂઆત થઈ. બાબરનામાનાં ચિત્રો તેના સમયમાં બન્યાં. જોકે જહાંગીરના સમયમાં મુઘલ શૈલી તેના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી હતી. તેના દરબારમાં મન્સૂર અને બિશનદાસ જેવા વિખ્યાત ચિત્રકારો હતા. આ સમયગાળા દરમિયાન પશુ-પંખીનાં ચિત્રો, કુદરતી દૃશ્યો, રાજદરબારનાં, યુદ્ધનાં, શિકાર તેમજ પ્રાણીઓની સાઠમારીનાં ચિત્રો તૈયાર થયાં હતાં. મુઘલ ચિત્રકલા એ દરબારી કલા હતી. તેથી તેના કેન્દ્રમાં શાહી ઠાઠ જોવા મળે છે.



**મુઘલ શૈલીનું ચિત્ર**



**કાંગડા શૈલીનું ચિત્ર**

રાજસ્થાનની ફાડ ચિત્રશૈલી, સંથાલ જનજાતિની ગોંડ ચિત્રકલા, મહારાષ્ટ્રની જનજાતિઓની વારલી ચિત્રકલા, ગુજરાતની પીઠોરા ચિત્રકલા અને બંગાળની કાલીઘાટ ચિત્રકલાનો સમાવેશ થાય છે.

### નોંધપાત્ર ચિત્રકારો

ભારતના નામાંકિત ચિત્રકારોમાં રાજા રવિવર્મા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતના નામાંકિત ચિત્રકારોમાં કલાગુરુશ્રી રવિશંકર મ. રાવળ, રમેશભાઈ પંડ્યાનું નામ મુખ્ય ગણાવી શકાય. આ બધા ચિત્રકારો ઉપરાંત અન્ય ઘણાં નામી-અનામી ચિત્રકારોએ ચિત્રકલાક્ષેત્રે પોતાના પ્રદાન દ્વારા ભારતની ખ્યાતિમાં વધારો કર્યો છે.



**પીઠોરા શૈલીનું ચિત્ર**



### આટલું જાણો

- ભારતના નામાંકિત ચિત્રકારોમાં નંદલાલ બોઝ, જૈમિની રોય, દેવીપ્રસાદ રોય ચૌધરી, કુ. અમૃતા શેરગીલ, એમ. એચ. બેન્દ્રે, જગન્નાથ અહિવાસી, અંજલી ઇલા મેનન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- ગુજરાતના નામાંકિત ચિત્રકારોમાં રમેશભાઈ પંડ્યા, હકુભાઈ શાહ, પીરાજી સગરા, સી. ડી. મિસ્ત્રી, વૃંદાવન સોલંકી, શ્યાવક્ષ યાવડા, તૈયબ મહેતા, હિંમત શાહ, ભૂપેન ખખ્ખર, નટુ પરીખ, રસિકલાલ પરીખ, સોમાલાલ શાહ, ખોડિદાસ પરમાર, એચ. એલ. ખત્રી વગેરે ગણાવી શકાય.

### કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ

રવિશંકર રાવળ મુંબઈમાં કલાશિક્ષણ મેળવી અમદાવાદને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી ગુજરાતને ચિત્રકલાની દિશા ચીંધી. બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીના વાર્ષિક કલા પ્રદર્શનમાં એમણે એમનું ચિત્ર ‘બિલ્વમંગળ’ રજૂ કર્યું. આ સોસાયટીના પ્રદર્શનમાં ચિત્ર રજૂ કરનાર તેઓ પ્રથમ ગુજરાતી કલાકાર હતા. તેમના ચિત્રને સુવર્ણપદક મળેલ. આ ચિત્ર રાજપૂત શૈલીની ઢબે સપાટ રંગોમાં કરેલ હતું.

ઈ.સ. 1924માં રવિશંકર રાવળે ‘કુમાર’ નામના માસિકનો પ્રારંભ કર્યો. કુમારથી લોકોને ચિત્રો અને કલાકારોનો પરિચય થયો. ગુજરાતમાં કલાસંસ્કાર રેડ્યા અને કલા પ્રત્યે રસવૃત્તિ અને જાગૃતિ કેળવી પોતાને ત્યાં ગુજરાત કલા સંઘની સ્થાપના કરી યુવાપેઢીને નિઃશુલ્ક ચિત્રતાલીમ આપી.

12મી માર્ચ, 1922ના રોજ અમદાવાદની કોર્ટ (હાલમાં શાહીબાગમાં આવેલું સર્કિટ હાઉસ)માં ગાંધીજી અને શંકરલાલ બેંકર ઉપર રાજદ્રોહના આરોપનો મુકદ્દમો ચાલેલ. તે ઐતિહાસિક ઘટનાને નજરે જોઈ રવિશંકર રાવળે આ પ્રસંગનું ચિત્ર-આલેખન કરેલ.



### ચિત્રકાર : શ્રી રવિશંકર રાવળ

1922માં ગાંધીજી પર અંગ્રેજ સરકારે અમદાવાદના સર્કિટ હાઉસમાં કેસ ચલાવ્યો તે પ્રસંગે કોર્ટમાં હાજર રહી કરેલો સ્કેચ

આપણે રાજા રવિવર્મા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર વિશે વિગતે જોઈશું.

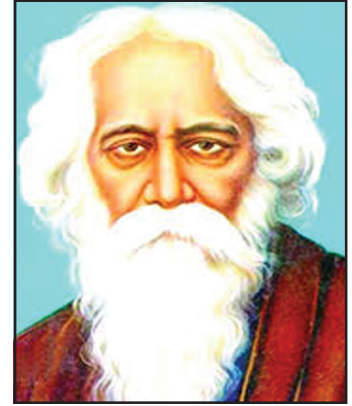
**(1) રાજા રવિવર્મા (ઈ.સ. 1848-ઈ.સ. 1906) :** કેરલ રાજ્યના કિલિમન્નુર ગામમાં જન્મેલ રવિવર્મા રાજવી કુટુંબના સભ્ય હોવાથી રાજા રવિવર્મા તરીકે ઓળખાયા. તેમના સમયમાં કલાના ક્ષેત્રમાં પાશ્ચાત્યકલાની વ્યાપક અસર જોવા મળતી. રવિવર્માએ શ્રી રામાસ્વામી નાયડુ, થિયોડોર જેન્સન અને રાજવી કુટુંબમાં આવતા યુરોપિયન મહેમાન ચિત્રકારો પાસેથી કલાનું શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન મેળવી પોતાની આગવી શૈલી વિકસાવી હતી. તેમનાં ચિત્રો વાસ્તવદર્શી છે. વ્યક્તિચિત્રો તૈયાર કરવામાં તેમની સિદ્ધિ અનન્ય હતી. તેમનાં ચિત્રોમાં ભાવને બદલે ટેક્નિકનું પ્રાધાન્ય વધુ હતું. તેમણે પૌરાણિક ધર્મગ્રંથો અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આલેખિત પ્રસંગો અને પાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરેલ તૈલચિત્રો ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં. તેમનાં ચિત્રોમાં વિરાટનો દરબાર, ગંગા-અવતરણ, ઉર્વશી, શકુંતલા, પોટ્રેટ ઓફ લેડી વગેરે મુખ્ય હતાં.



રાજા રવિવર્મા

રવિવર્માએ ઈ.સ. 1894માં મુંબઈના ઘાટકોપરમાં એક લિથોગ્રાફી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ શરૂ કર્યું હતું. આ પ્રેસમાં છાપવામાં આવેલાં હિંદુ દેવી-દેવતાઓનાં ચિત્રો તેની ઓછી (સામાન્ય) કિંમતને કારણે સામાન્ય લોકો પણ ખરીદી શકતા. વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને ભાવનગરના રાજવીએ રાજા રવિવર્માને નિમંત્રણ આપીને રાજકુટુંબનાં અને કેટલાંક પૌરાણિક ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તેમનાં ચિત્રો ત્રિવેન્દ્રમના સંગ્રહાલયમાં, વડોદરાની ફતેસિંહરાવ આર્ટ ગેલેરી અને ભાવનગરના દરબારમાં સચવાયેલાં છે. બ્રિટિશ સરકારે તેમને ‘કેસરે હિંદ’નો ખિતાબ આપી સન્માન્યા હતા. તેઓ કલાના રાજા અને દેશની અમૂલ્ય ધરોહર હતા.

**(2) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (ઈ.સ. 1861-ઈ.સ.1941) :** “ગીતાંજલિ” મહાકાવ્ય માટે નોબેલ પારિતોષિકથી સન્માનિત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પ્રતિભાવંત ચિત્રકાર પણ હતા. શાંતિનિકેતનને તેમણે સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર વગેરે કલાઓનું સંગમતીર્થ બનાવ્યું હતું. તેમણે ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય કલા જેવી પરંપરાગત કલાની અસરમાંથી મુક્ત રહી પોતાની આગવી ચિત્રશૈલી વિકસાવી, જેને કારણે જ તેમને આધુનિક ભારતીય ચિત્રકલાના ભીષ્મ પિતામહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે 2000 કરતાં પણ વધારે ચિત્રોનું સર્જન કર્યું છે. તેમનાં ચિત્રોમાં રેખાઓમાં ગતિ, રંગોમાં તાજગી અને નિરૂપણમાં ભાવાત્મકતા જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ચિત્રો શાંતિનિકેતનમાં, રવીન્દ્રભવનમાં અને દિલ્લીની નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટમાં સંગૃહિત છે.



રવીન્દ્રનાથ ટાગોર



અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર

કવિવરે ચિત્રકલાની પદ્ધતિસરની તાલીમ લીધી ન હોવા છતાં તેમની તીવ્ર સંવેદના અને અંતઃપ્રેરણાએ તેમની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિને પ્રેરક બળ પૂરું પાડ્યું.

**(3) અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર (ઈ.સ. 1871-ઈ.સ.1941) :** બંગાળમાં જન્મેલ અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે ભારતીય મુઘલ તાંજોર, ચાઈનીઝ અને જાપાનીઝ ચિત્રશૈલીનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. તેમજ પાશ્ચાત્ય ચિત્રકારોનું માર્ગદર્શન મેળવી એક નવતર શૈલીનાં ચિત્રોનું નિર્માણ કરી ભારતીય ચિત્રકલાને એક નવી દિશા સૂચવી. તેમની શૈલીમાં ભારતીય વાતાવરણ અને ભાવુક્તા જોવા મળતી હતી. જાપાનીઝ વોશ પદ્ધતિથી દોરેલાં તેમનાં ચિત્રોમાં વાતાવરણની ગહનતા અને પાત્રોની ભાવવાહિતા ધબકતી જોવા મળતી. તેમણે ચિત્રકલાના પ્રસાર માટે ‘બંગાળ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ’ની સ્થાપના કરી. એ સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી ચિત્રશૈલી ‘બંગાળ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ’ શૈલી તરીકે નામના પામી.



અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર દ્વારા નિર્મિત ભારતમાતાનું ચિત્ર



## સ્વાધ્યાય

### 1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

- (1) વડોદરામાં 'કલાભવન'ની સ્થાપના કોના દ્વારા કરવામાં આવી હતી ?
- (2) પાલ ચિત્રશૈલીનો વિસ્તાર ક્યાં-ક્યાં થયો હતો ?
- (3) ચિત્રકલાને પ્રોત્સાહન આપનાર મુઘલ રાજવીઓમાં કોનો-કોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (4) ચિત્રકલાનો પ્રસાર કરવા અવનીન્દ્રનાથે કઈ સંસ્થા સ્થાપી ?
- (5) ગુજરાતમાં કઈ શૈલીનાં ચિત્રો વિશેષ મળી આવ્યાં છે ?

### 2. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) રાજા રવિવર્મા (2) રાજપૂત શૈલી (3) કાંગડા શૈલી

### 3. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર લખો :

- (1) જલ્પ તેના તમિલનાડુના પ્રવાસ દરમિયાન નીચેનામાંથી કઈ ગુફાઓની મુલાકાતે જશે ?  
 (A) સિત્તાનાવસલની ગુફાઓ (B) બાદામીની ગુફાઓ  
 (C) અજંતાની ગુફાઓ (D) ભીમબેટકાની ગુફાઓ
- (2) જૈન શૈલીનાં ચિત્રો જોવા માટે તમે નીચેનામાંથી કયો ગ્રંથ ઉપયોગમાં લેશો ?  
 (A) અભિધમ્મ પિટ્ટક (B) સુત્તપિટ્ટક  
 (C) અંગુત્તરનિકાય (D) કથાસરિતસાગર
- (3) ચિત્ર-પ્રદર્શન દરમિયાન ગુજરાતના ચિત્રકારનું ચિત્ર જોઈ હેતાંશે તે ખરીદી લીધું. તેણે કયા ચિત્રકારનું ખરીદ્યું હશે ?  
 (A) અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર (B) પીરાજી સાગરા  
 (C) જૈમિની રાય (D) અંજલી મેનન
- (4) એક ચિત્ર જોઈને તમે મૂંઝવણમાં મુકાઈ જાવ છો. તે ચિત્ર જોઈ નક્કી નથી કરી શકતા કે તે રાજપૂત શૈલીનું છે કે કાંગડા શૈલી. તો ચિત્રનો વિષય કયો હશે ?  
 (A) રાજસ્થાની લોકનૃત્ય (B) હિમાલયનું કુદરતી સૌંદર્ય  
 (C) કૃષ્ણભક્તિ (D) યુદ્ધનાં દૃશ્યો

### 4. જોડકાં જોડો :

અ

- (1) જહાંગીર
- (2) પાલ શૈલી
- (3) મુઘલ શૈલી
- (4) દેવીપ્રસાદ રોય ચૌધરી
- (5) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

બ

- (A) બુંદી, કિશનગઢ, બિકાનેરમાં શૈલીનો વિકાસ
- (B) મદ્રાસ સ્કૂલ ઓફ આર્ટની સ્થાપના
- (C) ચિત્રકલાના ભીષ્મપિતામહ
- (D) જાતક કથાઓ અને બોધિસત્ત્વનાં ચિત્રો
- (E) પશુપંખીઓ અને પ્રાણીઓની સાઠમારીનાં ચિત્રો
- (F) ચિત્રશાળાની સ્થાપના

### વિશેષ પ્રશ્નો

- (1) કાંગડા શૈલી અને રાજપૂત શૈલી વચ્ચે રહેલી સામ્યતા અને ભિન્નતા જણાવો.
- (2) મુઘલ શૈલીનાં ચિત્રોની મુખ્ય વિષયવસ્તુ કઈ હોઈ શકે ? કેમ ?
- (3) ચિત્રકલાના ઇતિહાસની શરૂઆત ગુફાચિત્રોથી થઈ હશે એવું કેમ માની શકાય ?